

XX ASRNING IKKINCHI YARMIDA ALISHER NAVOIY QO'LYOZMALARI TADQIQI MASALALARI

Fayzullo Yaxyoyev,
O'zbekiston Milliy universiteti
3-bosqich tayanch doktoranti

***Annotatsiya.** Buyuk mutafakkir, so'z mulkinging sultoni Hazrat Alisher Navoiy ijodini xolisona o'rganishda shoir qo'lyozmalarini tadqiq etish muhim vazifa. O'zbek navoiyshunosligida XX asrning ikkinchi yarmida bu yo'nalishda ancha samarali ishlar amalga oshirildi. Ushbu maqolada zabardast matnshunos olim Hamid Sulaymonning Navoiy qo'lyozmalari yuzasidan olib borga tadqiqotlari haqida so'z yuritilgan.*

***Kalit so'zlar:** Hamid Sulaymon, matnshunoslik, "Ilk devon", "Badoe' ul-bidoya", "Navodir un-nihoya", "Xazoyin ul-maoniy", "Devoni Foniy".*

***Аннотация.** При объективном изучении творчества великого мыслителя, султана сословия слова хазрата Алишера Навои важной задачей является исследование рукописей поэта. Во второй половине XX века в узбекском Навои была проведена достаточно плодотворная работа в этом направлении. В этой статье рассказывается об исследованиях Хамида Сулеймана, ученого-текстолога-забардаста, над рукописями Навои.*

***Ключевые слова:** Хамид Сулейман, текстоведение, "первый Девон", "Бадое уль-бидоёя", "Навадир Ун-нихойя", "хазойин уль-Маони", "Фани Девони".*

***Annotation.** An important task is to research the poet's manuscripts in the impartial study of the work of the great thinker, Sultan of the word estate Hazrat Alisher Navoi. In Uzbek navoism, much more effective work was carried out in this direction in the second half of the 20th century. This article discusses the research of zabardast textual scholar Hamid Suleiman on the Navoi manuscripts.*

***Keywords:** Hamid Sulaiman, textualist, "first Devan", "Badae' ul-Bidaya", "Navadir un-nihoya", "Khazayin ul-Maani", "Devani Faniy".*

Bugungi kunda ham Hazrat Alisher Navoiy asarlari qo'lyozmalarini o'rganish, tadqiq etish, ularni nashrga tayyorlash navoiyshunoslar oldida turgan muhim masalalardan biri bo'lib kelmoqda. XX asrning birinchi yarmida ham bu yo'nalishda bir qator samarali ishlar amalga oshirilgan. Xususan, o'zbek adabiyotshunosi Izzat Sultonovning nomzodlik dissertatsiyasi {2} o'zbek adabiyotshunosligi, matnshunosligi va manbashunosligidagi eng muhim tadqiqotlardan biridir. Ushbu tadqiqot aniq tamoyillari, asoslangan xulosalari va mantiqiy izchilligi bilan shu sohada amalga oshirilgan ilmiy izlanishlardan farqlanadi. Tadqiqot asosan Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarining tanqidiy matni yuzasidan olib borilgan.

Bu sohada katta yangiliklar yaratgan o'zbek navoiyshunos olimlaridan biri Hamid Sulaymonovdir.

Dastlab Hamid Sulaymon Saltikov-Shchedrin nomidagi Leningrad Davlat xalq kutubxonasi, Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozma fondidagi Alisher Navoiy asarlari qo'lyozmalari bilan tanishadi. 1955-yildan boshlab Lomonosov nomidagi Moskva Davlat universiteti qoshidagi Sharq tillari instituti

ilmiy sovetida H.Sulaymonning “Alisher Navoiy lirik merosining tekstologik tadqiqi” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi mavzusi tasdiqlanadi. Shu vaqtdan boshlab, olim umrining qolgan qismini Navoiy asarlarining eng qadimgi qo'lyozmalarini to'plash, tadqiq qilish, chop ettirishga bag'ishladi. Avvalo, Sovet Ittifoqi fondlari Toshkent, Leningrad, Dushanba, Qozon va boshqa ittifoqdosh respublikalar shaharlaridagi kutubxonalar, shaxsiy kolleksiyalar o'rganiladi.

Olimning umr yo'ldoshi Fozila Sulaymonovaning xotirlashicha, H.Sulaymon Navoiy lirik asarlarining har biri: xoh u g'azal, xoh ruboiy bo'lsin ularning matlasi, baytlar soni shoir hayotligida ko'chirilgan va Leningrad Davlat Xalq kutubxonasida Xannikov 55 raqami ostida saqlanayotgan “Xazoyinul-maoniy”ning to'rtala devoni asosida to'rt tomlik jadval tuzib chiqilgan. “Endi bu ishga men yordam bera boshladim. Chunki katta uyimiz o'rtasidagi ikki metrlik stolga to'rtala jadval yoyilgan, domlarning qo'llarida u yoki bu qo'lyozmaning fotosi, izchil ravishda she'rlar matlasini o'qiydilar, ikkalamiz to'rta jadvalni axtara ketamiz. Qayerdan topsak, o'sha tom, matla yonidagi inventar raqami belgilangan katakchaga tartib soni yoziladi; fotonusxaga esa devon nomi she'rning qo'lyozma va devondagi tartib soni yoziladi. Shunday qilib, 20 dan ortiq qo'lyozma hisobga olindi” {2}.

Navoiyshunos olim H.Sulaymon Navoiy qo'lyozmalari ustida tadqiqot olib borar ekan, Sovet Ittifoqidagi qo'lyozmalar bilan qanoatlanmay, chet el fondlarida saqlanayotgan qo'lyozmalarni kataloglari orqali axtarish va borlarini mikrofilmlarini Lenin nomidagi Davlat xalq kutubxonasi orqali buyurtradi. Angliyadagi Oksford universitetining Bodleyan kutubxonasida saqlanayotgan terma devon, Britaniya muzeyidagi “Badoye' ul-bidoya” devoni, Parij milliy kutubxonasidagi “Badoye' ul-bidoya”ning eng qadimgi nusxasi Nyu-Yorkda Metropoliten muzeyida saqlanayotgan terma devonlarni olishga muvassar bo'lindi.

Hamma kataloglarda yuqoridagi qo'lyozmalar “Devon” yoki “G'aroyib us-sig'ar” deb atalgan. Olim Hamid Sulaymon bu qo'lyozmalarni sinchiklab o'rgandi. Navoiy yaratgan lirik merosning haqiqiy va nisbiy xronologiyasi, har bir she'r nechanchi yillarda yaratilganligi aniqlandi. Leningradda saqlanayotgan Dorn 564 raqamli devon Navoiy tomonidan tuzilmagan, Parij 764 va London 401 raqamli devonlar “Badoe ul-bidoya” ekanligi va O'zFA Sharqshunoslik institutidagi 1995 raqami ostidagi devon “Navodir un-nihoya” ekanligi ma'lum bo'ldi. Shundan so'ng navoiyshunos olim “Xazoyin ul-maoniy” devonlarining tanqidiy matnini tuzishga kirishadi.

1959-1960-yillarda O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyotida Hamid Sulaymon tanqidiy matni asosida nashrga tayyorlangan “Xazoyin ul-maoniy”ning to'rt tomi tarixda ilk bor to'liq shaklda nashr etildi. Bu ishlarda, albatta, Hamid Sulaymonovning xizmati beqiyos bo'ldi. Bundan tashqari Alisher Navoiy nomidagi

Adabiyot muzeyiga rahbarlik qilib, Hazrat Navoiy qo'lyozmalari, uning nodir asarlari nusxalarini olib kelish ishlariga boshchilik qildi.

1968-yilda Angliyaning Britaniya muzeyida bo'lib, Navoiyning o'zi tuzgan "Badoye ul-bidoya", "Devoni Foniy" qo'lyozmalari, "Xamsa"ning Navoiy davrida ko'chirilib, Behzod va uning shogirdlari tomonidan bezatilgan ikki qo'lyozmasi, XV asr o'zbek shoirlari Haydar Xorazmiy, Lutfiy, Amiriy, Yaqiniy kabilar asarlarining majmuasi, Ubaydiy devoni kabi Sharq adabiyoti va san'atining noyob namunalari bilan tanishish va fotosini oldirishga muvassar bo'ladi. 1485-yili ko'chirilgan Navoiy "Xamsa"sining to'rt dostoni va 1559-yili Buxoroda ko'chirilgan ajoyib rasmlar bilan bezatilgan noyob nusxasi mikrofilm va rangli slaydlari olindi. Olim Britaniya qirolchasi Yelizaveta II ning Vindzordagi rezidensiyasida joylashgan shaxsiy kutubxonasida ham bo'lib, u yerda hali fanga ma'lum bo'lmagan ikki qo'lyozma bilan tanishadi. Ularning biri "Xamsa"ning to'liq nusxasi bo'lsa, ikkinchisi esa shoirning tanlangan she'rlaridan tasnif etilgan "Devon" edi. Navoiyshunos olim ushbu nodir asarlar bilan ham tanishdi. Hazrat Alisher Navoiy tavalludining 525 yilligi munosabati bilan Hamid Sulaymon boshchiligida muzey ilmiy xodimlari "Adabiy meros"ning birinchi tomi, Navoiy asarlari ruscha nashrining 6 tomi, "Ilk devon"ning faksimil nashri buklet-albom chop etildi. Zahmatkash olim Navoiyning "Ilk devon", "Badoe ul-bidoya", "Navodir un-nihoya" devonlarini aniqlab ilmiy iste'molga olib kirdi. Devonlar majmuasi "Chor devon" emas, shoirning o'zi "Xazoyin ul-maonniy" deb ataganini isbotladi va majmuaning nashrlarini to'plab, kitobxonlarga taqdim etdi. Bor-yo'g'ligi muammo bo'lgan "Devoni Foniy" qo'lyozmalarini Fransiya va Angliya fondlaridan topib, chop ettirdi.

Navoiyning muxlislari tomonidan to'plangan she'rlardan tarkib topgan norasmiy devonini o'zbek navoiyshunosligida birinchi marta Hamid Sulaymon nashrga tayyorladi. 1968-yilda olim devonning faksimil (foto) nusxasini 1968-yilda "Ilk devon" nomi ostida chop ettiradi {3}.

Alisher Navoiy lirik merosini tadqiq qilish, qo'lyozma matnlarni o'rganishda olimning "Alisher Navoiy lirikasining matnshunoslik tadqiqoti" (Текстологическое исследование лирики Алишера Навои) {4} deb nomlangan filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan uch jilddan iborat dissertatsiya muhim ahamiyatga ega. Dissertatsiya ishi 1955-1961-yillarda rus va o'zbek tillarida yozilgan.

Tadqiqotning birinchi jildi ikki qismni o'z ichiga olib, "O'zbekcha devonlar" va "Devoni Foniy" deb nomlangan yirik bo'limlardan iborat. Shuningdek, birinchi jilddan xulosa, manbalar – Navoiy devonlari qo'lyozmalari ro'yxati, Navoiyning chop etilgan devonlari, shoir ijodi bilan bog'liq dissertatsiyalar, ilmiy adabiyotlar ro'yxati, Navoiy qo'lyozma devonlarining kataloglari ham o'rin olgan.

Dissertatsiyaning kirish qismi to‘rt fasldan iborat bo‘lib, dastlabki faslda Navoiy merosini o‘rganish bilan bog‘liq masalalar yuzasidan bahs yuritilgan. Olim o‘z dissertatsiyasi yozilgunga qadar bo‘lgan oxirgi 15 yilda Navoiy ijodi bilan bog‘liq 19 dissertatsiya yoqlanganini, shundan ikkitasi doktorlik ishi ekanligini, bu esa, o‘z navbatida navoiyshunoslikdagi yangi yo‘nalishga asos bo‘lganini ta‘kidlaydi. H.Sulaymonov Navoiyning ijodiy merosi haqida gapirib, undan 120 ming misradan ziyod she‘riy asar qolganini ma‘lum qiladi. Olim Navoiy asarlarining akademik nashrini amalga oshirish uchun butun dunyo qo‘lyozma fondlarida saqlanayotgan Alisher Navoiy asarlari qo‘lyozmalarini o‘rganish zarur deb hisoblagan. Ularni o‘rganish jarayonida kotiblarning o‘ziga xos jihatlari tilga olib, unda uchraydigan uch holat sanalgan. Kirishning ikkinchi qismida shoir asarlarining avtograf nusxalarining saqlanmaganligiga sabab shoir yozgan varaqlarini kotibga ko‘chirtirgach, ehtimol tahrir qilgani, eski nusxaga esa qoralama sifatida qarab saqlab qolishga qiziqmagan bo‘lishi mumkin degan taxminni ilgari surgan. Keyingi faslda matnshunoslik tadqiqotlarining umumiy tahlili haqida so‘z yuritilib, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Xamsa”, “Mahbub ul-qulub”, “Mezon ul-avzon”, “Vaqqfiya”ning ilmiy-tanqidiy matnlari, ularning tayyorlanishi va bu jarayonda yo‘l qo‘yilgan xatolar haqida fikr yuritilgan. Kirishning to‘rtinchi faslida Navoiy lirikasining turli yillarda amalga oshirilgan nashrlari haqida xulosalar, “Xazoyin ul-maoniy” devonining tarkibiy tuzilishi, g‘azallarning radifi, qofiyalanishi, she‘riy janrlarning joylashish o‘rni haqida muhim ma‘lumotlar berilgan.

“Navoiy devonlarining sho‘ro va xorijiy fondlarda saqlanayotgan qo‘lyozmalari haqida” deb nomlangan birinchi bobda Navoiyning dunyoga mashhur devonlari, Navoiy devonlarining mamlakatimiz fondlarida saqlanayotgan nusxalari, Navoiy devonlarining xorij mamlakatlari fondlarida saqlanayotgan qo‘lyozma nusxalari, Hirotdan topilgan va o‘sha paytda noma‘lum bo‘lgan “Badoe‘ ul-bidoya” hamda Toshkentda saqlanayotgan yagona “Navodir un-nihoya” devonlari qo‘lyozmalari haqida va Navoiy devonlarining bosma nashrlari kabi masalalar o‘rganilgan.

Mazkur bobda Navoiy qo‘lyozmalari xususida muhim ma‘lumotlar berilgan bo‘lib, birgina Toshkentning o‘zida Navoiy devonlarining 125, Leningrad fondida 40, Tojikiston fondida 20, Tbilisi fondida 9, umumiy hisobda, sobiq Sovet ittifoqidagi fondlarda 230 qo‘lyozmasi mavjudligi ko‘rsatilgan. Shuningdek, Yevropa fondlarida – Londondagi Britaniya muzeyida, Kembrij universiteti kutubxonasida, Berlin, Parij, Myunxen, Rim va Nyu-York, Istanbul, Pekin, Dublin kabi shaharlardagi fondlarda Navoiy devonlarining jami 86 qo‘lyozmasi nusxasi saqlanishi aytilgan. H.Sulaymonov har bir devonning qaysi davrga mansubligini ham ko‘rsatib o‘tgan. Olim keyingi o‘rinlarda “Badoye ul-bidoya” devonining Parij (№ 746), London (№ 401), Boku (№ 3010), Toshkent (№ 84) qo‘lyozma nusxalaridagi janrlar soni,

ularning joylashgan sahifalarini qiyoslab, maxsus jadval tuzgan. “Navodir un-nihoya” devonidagi g'azallar esa qay tarzda “Xazoyin ul-maoniy” devonida o'rin olgani ham jadval orqali ma'lum qilingan.

Ilmiy tadqiqotning ikkinchi bobi “Qo'lyozmalarni o'rganishning qiyosiy metodi asosida Navoiy devonlari redaksiyasini klassifikatsiya qilish muammolari” deb nomlangan bo'lib, unda muammoning kelib chiqish tarixi, qo'lyozmalarni qiyosiy o'rganish metodi haqida, Navoiyning to'rt devoni redaksiyasi tavsifi va xarakteristikasi, “Xazoyin ul-maoniy” devoni arxitektonikasi, “Xazoyin ul-maoniy” qo'lyozmalarini muallif redaksiyasi asosida aniq shaklga keltirish kabi masalalar yuzasidan bahs yuritilgan. Olim o'zi belgilab olgan masalalar yuzasidan aniq va izchil tadqiqot olib borib, ishonchli xulosalarni taqdim etgan.

Ilmiy tadqiqotning “Bibliografiya” bo'limi juda katta hajmga ega. Olim davr talabiga ko'ra tuzum g'oyasini aks ettirgan adabiyotlarning yarim sahifali ro'yxatidan so'ng Alisher Navoiyning o'zbek tilidagi devonlari qo'lyozmalarining 232 nusxasi, ularning saqlanish manzili va katalogdagi raqamlarini bergan. Navoiy devonlarining nashrlari, forsiy devoni qo'lyozmalari haqidagi ma'lumotdan so'ng navoiyshunoslikka doir 18 ta dissertatsiya nomma-nom sanalgan. Shuningdek, Navoiy ijodi haqida ma'lumot beruvchi risolalar, kitoblar, Navoiy asarlari uchun tuzilgan lug'atlar nomi ham keltirilgan. Bo'limning oxirgi qismida Navoiy devonlarining O'zbekistonda saqlanayotgan qo'lyozmalari katalogi, turli qo'lyozma nusxalaridan olingan fotonusxalar ilova qilingan.

XV asr hayotining lirik ensiklopediyasi, ma'nodor xazinasini sanalmish Navoiy merosi xalqimizga mukammal taqdim etilishida, ulug' shoir asarlarining o'zbek tilida 15, rus tilida esa 10 tomligi tayyorlanishi, nashr ettirilishi, keng targ'ib etilishida olimning xizmatlari benihoya katta. Shu sababdan ham olim ilmiy faoliyatini o'rganish yosh tadqiqotchilar oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Султонов И. “Навоийнинг “Мезон ул-авзон” ва унинг критик тексти”, филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 1955-1961.
2. Ҳамид Сулаймон ҳақида хотира ва мақолалар. Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Ҳ.С.Сулаймонов номидаги қўлғезмалар институти. — Тошкент, “Ўқитувчи”. 1991. — Б — 10.
3. Vohidov R, Eshonqulov H. “O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi”, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. — Toshkent, 2006. 248-bet.
4. Сулаймон Ҳ . “Алишер Навоий лирикасининг матншунослик тадқиқоти”, филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 1955-1961.